

Les sources de l'histoire de la Pologne et des Polonais dans les archives françaises par Ghislain Brunet, Paris 2003, ss. 814+2 nlb. Oprawa twarda, obwoluta z reprodukcją mapy Polski wykonanej w 1708 r. w Paryżu przez geografa Sansona.

W 1991 roku doszło do porozumienia dyrekcji archiwów polskich i francuskich odnośnie do opracowania informatorów o źródłach ilustrujących kontakty między obu krajami. Rezultatem kwerendy przeprowadzonej w archiwach polskich jest wydawnictwo *Między Sekwaną a Wisłą. Źródła do dziejów Francji i stosunków polsko-francuskich w archiwach polskich*, oprac. zbiorowe pod red. Anny Laszuk, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa 2002, ss. 339+38 ilustracji. W ocenie redaktorki publikacja ta nie ma „charakteru ani przewodnika, ani katalogu, ani inwentarza, choć łączy w sobie wszystkie te elementy. Jest zbiorem opisów fragmentów zasobu różnych archiwów” (s. 7). Ponadto nie wyczerpuje źródeł do stosunków bilateralnych nie tylko z racji ograniczenia chronologicznego (do 1945 roku), ale także z powodu niedokładności pomocy archiwalnych, a w konsekwencji trudności w dokładnym rozpoznaniu zawartości zespołów i zbiorów, wreszcie – z racji objęcia kwerendą tylko części instytucji przechowujących archiwalia (s. 15). Jak można zauważyć, podobne zastrzeżenia co do kompletności informacji sygnalizuje redaktor publikacji o źródłach do stosunków bilateralnych w archiwach francuskich, mimo że – przy podobnym formacie – obejmuje ona blisko 500 stron więcej. Takie były losy narodu – znacznie częściej Polacy emigrowali do Francji, niż Francuzi do Polski. Wprawdzie francuskie wydawnictwo także nie jest nazwane w tytule czy podtytule przewodnikiem, to jednak i w przedmowie i we wstępie często używany jest taki właśnie termin: przewodnik, a co ciekawsze, posłużono się nim również w tłumaczeniu tytułu polskiego wydawnictwa: *Guide des sources de la France et des Français en Pologne*.

Martine de Boisdeffre, dyrektor Archiwów Francuskich przypomina w „Przedmowie”, że od czasu utworzenia Międzynarodowej Rady Archiwów kontakty między archiwami różnych krajów są systematyczne i różnorodne, prowadzą do realizacji wielu projektów bi- i multilateralnych. Wpisuje się w nie także ten prze-

wodnik, który może, niczym nić Ariadny, przeprowadzić badacza poprzez gąszcz źródeł.

W pierwszej części kilkuczęściowego „Wstępu” Ghislain Brunet, conservateur en chef w Archives nationales, przybliży krótko historię archiwalnej współpracy polsko-francuskiej, jak też etapy pracy nad obecnym przewodnikiem. W znacznej mierze bazowała ona na wynikach kwerendy prowadzonej w ciągu lat osiemdziesiątych w zasobie Archives nationales przez Martine Dubois-La Roche Morgère. W efekcie wspomnianego porozumienia z 1991 roku zasięg poszukiwań rozszerzono na inne archiwa centralne, departamentalne i miejskie, a ostateczną redakcję wydawnictwa powierzono G. Brunet. Prace zintensyfikowano – tak po stronie polskiej, jak francuskiej – z chwilą przyjęcia w 1998 roku przez Radę Europy projektu zatytułowanego „rekonstrukcja pamięci polskiej”. W części poświęconej budowie przewodnika redaktor najpierw zamieszcza kilka przestroż pod adresem potencjalnego użytkownika. Dotyczą one przede wszystkim uświadomienia mu różnorodności pomocy archiwalnych (te, które odnoszą się do archiwaliów przedrewolucyjnych były opracowane przed 1909 rokiem), ich różnej głębi informacyjnej, a tym samym różnej przydatności do szczegółowych poszukiwań tematycznych, wreszcie nierównomiernego stanu opracowania zasobów archiwalnych, szczególnie archiwów departamentalnych. Mimo tych niedogodności – jak zaznacza – twórczy wysiłek archiwistów zaowocował odnotowaniem w przewodniku niekiedy unikalnych wiadomości, odkrytych przypadkiem lub dzięki szczególnie dokładnym inwentarzom, z możliwie szerokiego wachlarza zagadnień. Z kolei omawia właściwą strukturę przewodnika wyraźnie dzielącego się na dwie duże części: pierwsza zawiera informacje o źródłach zgromadzonych w różnych ośrodkach Archiwów narodowych (Paryż, Fontainebleau, Aix-en-Provence, Roubaix) oraz, uzupełniająco, w archiwach ministerialnych – spraw zagranicznych, obrony i finansów; druga – dotyczy źródeł przechowywanych w archi-

wach departamentalnych i komunalnych (w ramach departamentów). Przybliży następnie schemat konstrukcji notek informacyjnych, podkreślając, że jego osią jest charakterystyczna dla francuskiej metodyki archiwalnej zasada systematyzacji archiwaliów według serii posiadających stałe oznaczenia literowe, wskazujące zarazem na ich proveniencję (jak wiadomo, Francja nie przyjęła wprowadzonej w Europie w 1910 roku holenderskiej zasady proveniencji, pozostając przy własnej, obowiązującej od 1841 roku, tzw. zasadzie poszanowania zespołu archiwalnego). Każdą notkę poprzedza zwięzła charakterystyka archiwaliów przydatnych do tematu przewodnika, ewentualne wskazówki odnośnie do możliwości poszukiwań, wreszcie dane bibliograficzne o pomocach archiwalnych, po czym następuje przegląd źródeł w kolejności serii. Sygnalizuje, że informacje dotyczące problematyki polsko-francuskiej z archiwów miejskich są szczególnie wrywkowe, lakoniczne, z powodu braku odpowiednich pomocy archiwalnych. Wreszcie wskazuje na niewątpliwą przydatność dla historii emigracji źródeł zgromadzonych w archiwach szpitalnych, izb handlowych, przedsiębiorstw w większości nie zdeponowanych w archiwach departamentalnych, a tym samym nie uwzględnionych w przewodniku. W ostatniej części wstępu G. Brunet prezentuje „klasyczną” tematykę polsko-francuską. Dla okresu od XVI do XVIII wieku -liczne, rozproszone po archiwach, źródła dotyczące wielkich postaci w stosunkach polsko-francuskich - królów: Henryka Walezego, Jana Kazimierza, Stanisława Leszczyńskiego oraz królowych Ludwiki Marii Gonzagi i Marii Kazimiery d'Arquien. Trudne natomiast do dokładniejszego opisu są źródła zawierające informacje o skali napływu Polaków do Francji, odnotowywanym w odniesieniu do studentów uniwersytetów w Paryżu i Orleanie, arystokracji osiedlającej się we Francji, kolonistów – pojedynczych osób i rodzin. Jeszcze trudniejszy do prześledzenia jest przepływ ludności w odwrotnym kierunku – z Francji do Polski, tu przydatne byłyby prywatne archiwa rodowe, zwłaszcza w odniesieniu do osób tworzących dwory królowych. Inny problem znajdujący odzwierciedlenie w źródłach z okresu przedrewolucyjnego, dotyczy stosunków handlowych, a szczególnie zaopatrzenia Francji w

zboże polskie i pruskie drogą morską z portu w Gdańsku w XVII i XVIII w. Zachował się też projekt władz Tuluzy 1773 roku przewidujący sprowadzenie na przedmieścia tego miasta 5 tys. mieszkańców Gdańska.

Szczególne zainteresowanie badaczy budzą źródła dotyczące porozbiorowego okresu dziejów Polski. Bogate źródła do epopei napoleońskiej, kampanii polskiej znajdują się w zbiorach bibliotecznych, m.in. „Biuletyn Wielkiej Armii”, afisze; ulotki. Wspomnień i pamiętników żołnierzy, informacji o ich losach trzeba by szukać w archiwach rodzinnych, lokalnych. – nie uwzględnia ich Przewodnik. Wskazuje natomiast na obfite archiwalia Sekretariatu Stanu stanowiące kopalnię wiadomości z zakresu polityki militarnej, dyplomacji, finansów, administracji armią, krajami podbitymi i Księstwem Warszawskim. Bogate są także archiwa osobiste Napoleona I (przewodnik ich nie wyczerpuje). Obfite materiały dotyczące powstaniowej emigracji politycznej i ekonomicznej przechowywane są w archiwach departamentalnych. Do badań Wielkiej Emigracji zachowały się całe komplety akt dotyczących uchodźców („dépôts de réfugiés”), na które składają się akta dotyczące rozdziału subsydiów i pomocy, biuletyny hospitalizacji, listy imienne, miesięczne wykazy, cenne akta osobiste – jedne z najlepiej zachowanych w Archives du Bas-Rhin; interesująca jest także korespondencja prefektów. Dla drugiej fali emigracji z lat 1870–1940, a zwłaszcza okresu międzywojennego, stanowiącego apogeum emigracji zarobkowej w rolnictwie i przemyśle – obfitych źródeł dostarczają archiwa resortów policji, rolnictwa, pracy: informacje statystyczne, raporty żandarmerii, akta naturalizacji, paszportowe, dowodów osobistych, bezrobocia, zatrudnienia. Ważne informacje zawierają również archiwalia sądowe, więzienne, szkolne, przedsiębiorstw przemysłowych, zwłaszcza kopalń – dotyczą rolników, rzemieślników, pomocy domowych, profesorów, księży, studentów.

Dla okresu II wojny powszechne są listy mobilizacyjne z wykazami Polaków z lat 1939–1940, przechowywane w archiwach departamentalnych.

Wprawdzie w założeniu informacje źródłowe miały zamykać się na roku 1939, to w praktyce w przewodniku wymieniane są zesp-

ły także z późniejszego okresu, po lata siedemdziesiąte. Dotyczy to takich sytuacji, w których rozproszenie informacji lub brak dokładnych instrumentów wyszukiwawczych uniemożliwiały doprecyzowanie chronologii.

„Wskazówki bibliograficzne” wymieniają tylko 8 pozycji, połowa z nich to opracowania polskie – poza wspomnianym już wydawnictwem A. Laszuk, są to: *Katalog rękopisów Biblioteki Polskiej w Paryżu*, t. II (nr 432–545), oprac. Czesław Chowaniec i Irena Gałęzowska, Paryż 1994 oraz dwie publikacje Roberta Bieleckiego: *Zarys rozproszenia Wielkiej Emigracji we Francji 1831–1837. Materiały z archiwów francuskich*, Warszawa-Łódź 1986 i *Polacy w Legii Cudzoziemskiej 1831–1879*, Warszawa-Łódź 1992. Fundamentalne znaczenie dla badań polskiej emigracji we Francji mają dzieła: Derainne Pierre-Jaques, Veglia Patrick, *Les étrangers en France. Guide des sources d'archives publiques et privées (XIXe–XXe siècle)*, t. 1–3, Paris 1999, ss. 2408 (w trzecim tomie – indeksy); Lesure Michel, *Les sources de l'histoire de Russie aux Archives nationales*, Paris-La Haye, 1970, ss. 502; Ponty Janine, *Polonais méconnus. Histoire des travailleurs immigrés en France dans l'entre-deux-guerres*, Paris, 1990, ss. 474 i tej samej, *Les Polonais du Nord ou la mémoire des corons*, Paris 1995, ss. 123.

Cała część wstępna liczy zaledwie 24 strony, strony 25–779 – to właściwy przewodnik, natomiast na stronach 781–814 znajdują się tzw. tables: spis archiwów miejskich uwzględnionych w przewodniku, Tableau de répartition des noms de lieux (Francja – alfabetycznie według departamentów, Europa – według nazw państw; inne części świata: Algieria, Ameryka, Tunezja, Turcja); indeks geograficzny (także wykazana przynależność państwowa i administracyjna); wykaz ilustracji, spis treści. Tekst uzupełniają reprodukcje źródeł z zasobu Archives nationales (zamieszczone po Przedmowie): dwie barwne – dokument przymierza między królami: Francji – Ludwikiem XII, Węgier – Władysławem i Polski – Janem Olbrachtem (1500) oraz paszport Augusta II dla trzech zakonnic udających się z Warszawy do Paryża (1698). Pozostałe to: nominacja Władysława IV dla wojewody pomorskiego na pełnomocnika do zawarcia małżeństwa z Marią Ludwiką Gonzagą (1645), list Stanisława Augusta do

Mme Geoffrin nt. trudności politycznych państwa (1765), list dotyczący podtrzymania powstania polskiego (1846) i projekt prawa przyznającego uciekinierom z Polski, w związku z powstaniem listopadowym, prawa cywilne, jeśli osiedlą się we Francji (1831).

Prezentację zasobów archiwalnych otwiera Ośrodek Historyczny Archiwów Narodowych w Paryżu (Centre historique des Archives nationales, C.H.A.N.), s. 27–274. Notka wstępna informuje, że jego zasób archiwalny pochodzi od średniowiecza po 1958 rok. W całości jest zinwentaryzowany, a orientację w nim umożliwia spis zespołów *Les Archives nationales. État général des fonds*, 1978–1988, 5 tomów, dostępny także pod adresem strony internetowej: <http://www.archivesnationales.culture.gouv.fr/chan/>. Szczegółowy wykaz różnego typu inwentarzy dla akt do 1940 roku zawiera *Les Archives nationales. État des inventaires*, 1985–2000, 4 tomy. Ponadto, przy charakterystyce każdej serii aktowej podawane są pomoce szczególnie przydatne go poszukiwań określonych tematem przewodnika, jak też do całej serii.

Zasób z okresu średniowiecza i ancien régime'u (s. 29–135). Źródła do stosunków polsko-francuskich znajdują się w następujących seriach, bardzo dokładnie rozpoznanych i w przewodniku poprzedzonych króciutką charakterystyką pod kątem ich przydatności do stosunków polsko-francuskich: E (Rada Królewska), G (Administracja finansowa i specjalna), H (Administracja lokalna i rachunkowość; tu także Uniwersytet Paryski), J (Skarbiec dokumentowy królów Francji), K i KK (Zabytki historyczne m.in. dokumenty dotyczące królów, książąt i królowych polskich), L i LL (Zabytki kościelne), M i MM (Zakony rycerskie i szpitalne, uniwersytety i kolegia, rody szlacheckie, kongregacje, różne), podseria O¹ (Sekretariat Stanu i Pałac królewski), serie P i PP (Izba Rachunkowa w Paryżu – m.in. naturalizacja), R (Papiery książąt), S (Dobra i budowle religijne), T (Papiery prywatne cudzoziemców zmarłych we Francji, po których prawo spadku należało do króla i papiery emigrantów skonfiskowane w ich miejscach zamieszkania). Mapy i plany (seria N i NN), Zasób morski (od 2002 roku w C.H.A.N. tylko tzw. serie dawne, sprzed rewolucji francuskiej), szczególnie przydatne akta Sekretariatu Stanu do spraw

morskich, podserie Marine: B (Postanowienia Rady Morskiej, króla i ministrów). B² (rozkazy i depesze) B³ (Korespondencja przychodząca) oraz B⁷ (Kraje cudzoziemskie, handel, konsulatory), a ponadto Marinę 6JJ (Mapy i plany). Osobny dział tworzy seria Sprawy zagraniczne – B¹ (korespondencja konsularna) i B^{III} (Memoriały i dokumenty konsulatów).

Zasób współczesny 1789–1939 (s. 136–275). Pomoce archiwalne o charakterze ogólnym; przewodniki archiwalne. Krótka charakterystyka akt od Rewolucji do Cesarstwa, prezentacja według serii: D (Komitety rewolucyjne), W (Trybunał rewolucyjny), AF (Archiwa władz wykonawczych 1789-1815, m.in. Gabinet Napoleona I i Sekretariat Stanu, bardzo szczegółowe), podserie: O² (Pałac cesarski), F-F⁷ (Ministerstwo Spraw Wewnętrznych – m.in. nadzór nad Polakami), F¹⁰ (Rolnictwo), F¹² (Handel i przemysł), F¹⁴ (Roboty publiczne). F¹⁵ (Schroniska i pomoc -indywidualne teczki uchodźców polskich, którym udzielono pomocy). F¹⁷ (Oświata publiczna i sztuki piękne – m.in. Szkoła Polska z Batignolles 1841-1873), F¹⁸ (Drukarnia, księgarnia, prasa, cenzura), F¹⁹ (Ministerstwo Wyznań); F⁷⁰ (Ministerstwo Stanu Drugiego Cesarstwa); serie: BB (Ministerstwo Sprawiedliwości), C i CC (Zgromadzenie Narodowe i Senat), AJ (Różne zespoły zdeponowane w Archives nationales m.in. archiwum Opery Francuskiej, paryskich szkół wyższych), AD (Archiwa drukowane), CE (Rada Narodowa Gospodarcza 1925–1939), LH (Wielka Kancelaria Legii Honorowej - baza danych LÉONORE pozwala odszukać kawalerów orderu według nazwisk, daty lub miejsca urodzenia, ale nie narodowości). Osobny dział stanowi Kartoteka centralna notariuszy Paryża z ponad 120 kancelarii, w których dokumenty sięgają końca XV wieku. Poszukiwania są możliwe dzięki łatwo dostępnym bazom danych: ARNO – około 200 tys. dokumentów notarialnych w trzech przekrojach rocznych: 1751, 1761 i 1851, kompatybilna z w/w adresem C.H.A.N.; poszukiwania możliwe wychodząc od nazwiska, zawodu, miejsca zamieszkania lub miejsca przedmiotu aktu. Baza REQUIEM zawiera inwentarze po zmarłych z lat 1801–1850, dostępna tylko w pracowni archiwum. Prezentację współczesnego zasobu – i zasobu C.H.A.N. – kończy zwięzły przegląd archiwów osobistych i rodzinnych: pojedyncze

dokumenty i papiery po uczonych oraz archiwów przedsiębiorstw i stowarzyszeń.

Ośrodek Archiwów Współczesnych w Fontainebleau (Centre des Archives contemporaines), s. 266–267 – przechowywane są najnowsze archiwa ministerstw, mało przydatne dla ram chronologicznych przewodnika. Archiwalia dotyczące spraw polskich z reguły trudne do wyodrębnienia, rozproszone, można jednak znaleźć pojedyncze wiązki w archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych – zastosowanie polskiego prawa o narodowości z 31 marca 1938, ochrony członków rządu polskiego i wojskowych w latach 1939-1940 oraz listy wydalonych cudzoziemców z lat 1899-1938; w archiwum Dyrekcji Bezpieczeństwa – liczne teczki kontroli cudzoziemców z lat 1880-1940; w archiwum Ministerstwa Robót Publicznych Transportu – francusko-polskie negocjacje handlowe, handel morski z lat 1936 i 1937; archiwum Ministerstwa Spraw Społecznych – naturalizacja cudzoziemców w latach 1927–1954 oraz Archiwum Służby socjalnej pomocy emigrantom – pomoc Polakom w latach 1942–1971 (także przybyłym do Francji przed 1939 rokiem). Poszukiwania można prowadzić na stronie internetowej: <http://www.archivesnationales.culture.gouv.fr/cac/> i kompatybilnej z nią bazie danych PRIAM 3.

Ośrodek Archiwów Zamorskich (kolonialnych) w Aix-en-Provence (Centre des Archives d'outre-mer), s.278–279 – źródła dotyczące Polaków znajdują się wśród archiwaliów dwu serii: San Domingo z lat 1789–1850 i Algieria z lat 1840–1848.

Ośrodek Archiwów Robotniczych w Rubaix (Centre des Archives du monde du travail), s.280–288 – orientacja w zasobie jest możliwa pod adresem strony internetowej: <http://www.archivesnationales.culture.gouv.fr/camt/> – archiwa kompanii węglowych z lat 1854–1946, banków m.in. Rotszylda utrzymującego kontakty m.in. z bankami i przemysłowcami w Warszawie (1838–1914), domów handlowych, zakładów przemysłowych, Stowarzyszenia budowlanego des Batignolles (m.in. budowa portu w Gdyni, kanalizacji w Łodzi), Towarzystwa Naftowego braci Desmarais i inne.

Jako jedną część wspólną potraktowano Archiwa ministerstw: Spraw Zagranicznych w Paryżu, Obrony w Armées (Chateau de Vin-

cennes) i Finansów w Savigny-le-Temple (s. 289–292) – zawierają cenne źródła do historii Polski i emigracji. Archiwum MSZ dysponuje szczegółowymi, różnorodnymi pomocami archiwalnymi dostępnymi pod adresem strony internetowej: <http://www.france.diplomatie.fr/archives/>. Podseria Polska zawiera: memoriały i dokumenty z lat 1645–1851, teczki osobiste uchodźców polskich z lat 1874–1857, korespondencję polityczną (353 tomy) z lat 1331–1829, korespondencję polityczną konsulów we Wrocławiu, Gdańsku i Szczecinie z lat 1871–1896, korespondencję polityczną i handlową z lat 1897–1918 (w ramach zespołów: Niemcy, Austro-Węgry i Rosja). W serii Z – Europa – korespondencja polityczna i handlowa z lat 1914–1940 oraz korespondencja konsularna i handlowa z Gdańskiem z lat 1792–1901 (25 tomów), z Warszawą z lat 1824–1901 (8 tomów), z Wrocławiem z lat 1872–1901 (9 tomów) i ze Szczecinem z lat 1872–1901 (9 tomów). W odniesieniu do zasobu Archiwum Ministerstwa Obrony – wskazano jedynie pomoce archiwalne i serie źródeł w poszczególnych rodzajach sił zbrojnych: lądowych, morskich i powietrznych, tak w odniesieniu do materiałów aktowych, jak map, planów i atlasów. Ministerstwo Gospodarki i Finansów, Ośrodek archiwów gospodarczych i finansowych, źródła do dziejów Polski znajdują się w podserii F³⁰, dotyczą m.in. armii polskiej z lat 1919–1921, relacji handlowych w latach 1919–1930, kredytów w okresie 1922–1924, negocjacji ekonomicznych z lat 1936–1939, złota polskiego z lat 1941–1943.

Dział drugi poświęcony jest prezentacji zasobów archiwów departamentalnych (95 + Martynika) oraz około 200 archiwów miejskich (zasób części z nich jest zdeponowany w archiwach departamentalnych). Ponadto źródła do stosunków polsko-francuskich zarejestrowano także w zdeponowanych w archiwach departamentalnych archiwaliach szpitalnych (departamenty: Calvados, Cher, Landes, Deux-Sèvres), w archiwach przedsiębiorstw (departamenty: Loir-et-Cher, Pas-de-Calais, Saône-et-Loire), w zbiorach Izby Handlowej i Przemysłowej w Bayonne (departament Pyrénées-Atlantiques), w zasobie Archiwum Diecezjalnego w Arras (departament Pas-de-Calais), w zbiorach Fakultetu Teologii Protestanckiej w Montauban (departament Tam-et-Garonne)

oraz w zdeponowanym w archiwum departamentalnym w Nancy zbiorze Rękopisów Towarzystwa archeologicznego lotaryńskiego (departament Meurthe-et-Moselle). Zastosowano układ alfabetyczny, według nazw departamentów. Schemat notki informacyjnej jest podobny, jak w części pierwszej: krótka charakterystyka archiwaliów i możliwości poszukiwań źródeł do stosunków polsko-francuskich, adres archiwum departamentalnego, przewodniki po zasobie i inne pomoce archiwalne, prezentacja źródeł według serii (najczęściej są to serie M – Policja, R – I wojna światowa, wojsko, U – Sądy), niekiedy także uwzględniono zbiory biblioteczne, np. w departamencie Côtes-d'Armor, następnie grupa archiwów miejskich – ich adresy, pomoce archiwalne, przegląd źródeł, archiwa szpitalne, archiwa przedsiębiorstw, publikacje – wykaz literatury mniej lub bardziej związanej tematycznie z przewodnikiem. Sposób prezentacji źródeł zależy od dostępnych pomocy archiwalnych, dlatego też często są to informacje ogólniejsze, dotyczące np. cudzoziemców, wśród których mogą być także Polacy. Sporo archiwów departamentalnych (i niektóre miejskie) dysponuje jednak dokładnymi inwentarzami, repertoriami umożliwiającymi odszukanie konkretnych osób, co znajduje odzwierciedlenie w głębi i szczegółowości informacji w przewodniku, np. archiwa w departamentach: Bas-Rhin (Strasburg) i Haut-Rhin (Colmar) – archiwalia ogólne i teczki osobowe emigrantów z lat 1831–1870; Lot-et-Garonne – archiwa miast: Agen i Port-Sainte-Marie (nazwiska Polaków–emigrantów z lat 1834–1857), a także: Gironde (Bordeaux, Tuluza), Indre (Châteauroux), Rhône (Lyon), Yonne (Auxerre) i inne. Zdecydowanie dominują archiwalia XIX–XX-wieczne, głównie związane ze wspomnianymi już falami emigracji. W wielu archiwach departamentalnych i niektórych miejskich zachowały się źródła do stosunków polsko-francuskich, różnorodnych zagadnień i postaci, także we wcześniejszych stuleciach. Przykładowo można wskazać na szczególnie bogate i cenne źródła dotyczące historii Polski i oświeceniowej Europy w archiwum departamentu Aube, w Troyes, które przechowuje archiwum osobiste księcia Franciszka Ksawerego Sasa (1730–1806), młodszego syna króla Augusta III (seria E), brata Marii Józefy, matki króla Francji Ludwika

XVI; dysponuje szczegółowym inwentarzem liczącym 1200 stron. Archiwalia dotyczące epoki przedrozbiorowej, zwłaszcza stosunków handlowych z Gdańskiem, zachowały się, m. in. w archiwach departamentów: Bouches-du-Rhône (Marsylia), Calvados (Caen), Finistère (Quimper), Gironde (Bordeaux), Loire-Atlantique (Nantes), Nord (Lilie). W archiwum departamentu Loiret (Orleans) znajdują się mikrofilmy (akta zniszczone w 1940 r.) dotyczące studentów Uniwersytetu w Orleanie, od 1444 roku (Polacy wśród nacji germańskiej). Niewątpliwie najobszerniejsze zbiory i najbardziej zróżnicowane tematycznie, przechowuje archiwum departamentu Bas-Rhin w Strasburgu (od XIV wieku). Natomiast najodleglejsze w czasie związki Francji z Polską odnotowane zostały przy okazji prezentacji zasobu archiwum departamentu Gard (Nîmes), w którym zachowało się pokwitowanie kapituły Saint-Gilles za dar 40 złotych dukatów na zakup kielicha lub innego „świętego naczynia”, jaki złożył Hieronim Wołowici (Wołowicz?) „wicekról i zarządca księstwa Żmudzi” w 1619 roku (G 1131). Autor informacji wstępnej nawiązał do znanej z Kroniki Galia Anonima legendy o cudownym narodzeniu Władysława Krzywoustego, za wstawiennictwem św. Idziego, do którego sanktuarium w latach 1084–1085 pielgrzymowali w tej intencji wysłannicy księcia Władysława Hermana. Poza materiałami akto-

wymi, w niektórych archiwach natrafiono np. na plakaty z okresu I wojny światowej (Rouen), mapy. Trudno zresztą dokładniej opisywać zawartość. Wydaje się, że przytoczone przykładowo źródła, stanowią wystarczającą zachętę do osobistego zapoznania się z omawianym wydawnictwem. Z pewnością będzie to fascynująca i pożyteczna lektura.

Oceniam wysoko metodę, staranność opracowania, komunikatywność notek informacyjnych. Niemniej – nie tylko z obowiązku recenzenta – muszę zwrócić uwagę na bardzo istotny mankament: brak indeksu osobowego, co skutecznie utrudnia poszukiwania, choćby np. źródeł do dziejów królów i królowych, których los związał z obu krajami, rozproszonych w licznych archiwach departamentalnych. Ponadto przydatne, choćby z punktu widzenia dydaktyki, byłoby załączenie bibliografii zbierającej wszystkie publikacje (i nie tylko) pomocy archiwalnych, a także innych opracowań, przywoływanych w różnych miejscach Przewodnika, ewentualnie ze wskazaniem, które są dostępne w Internecie. Wreszcie, drobna, zauważona pomyłka w numeracji archiwów departamentalnych: raczej 20A i 20B, a nie 2A i 2B (s. 392, 393).

Maria Trojanowska